

'छाउघर' उपन्यासमा लैङ्गिक विभेद

तुलसी शर्मा

एम.फिल शोधार्थी

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय, नेपाल

आलेख सार

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा राज सरगमद्वारा लिखित 'छाउघर' उपन्यासलाई लैङ्गिक विभेदका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। यस लेखमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ। यसमा लैङ्गिक विभेदको परिचय दिनुका साथै नेपाली समाजमा नारीले भोग्नु परेका महिला हिंसा र उनीहरूले गरेको पितृसत्ताको विरोधलाई देखाएको छ। प्रस्तुत लेखको सामग्री वा तथ्याङ्क सङ्कलन पुस्तकालयको प्रयोगबाट गरिएका छन्। १२ वर्षको उमेरमा रजस्वला (छाउ) भएकी कलाले छाउघरमा भागरथीको सर्पले डसेर मृत्यु भएको, मंगलीको गाउँकै पुरुषद्वारा बलात्कार भएको, रूपाले छाउघरमै बच्चा पाएको देखेकी छन्। त्यही उसले बाजेको देउता र नेपाली समाजका कुप्रथा, कुरीति, अन्धविश्वास र कुपरम्परालाई पनि चिनेकी छन्। छाउ हुनुको पौराणिक र वैज्ञानिक आधार जानेकी उसले परम्परा र परिवारसँग विद्रोह गरेको देखिन्छ। छाउघर उपन्यासमा नारीले भोग्नु परेका लैङ्गिक हिंसालाई देखाइएको छ भने नारीलाई दमन, शोषण, कुप्रथा र कुपरम्परामा दबाइ असुरक्षित र दुःखद जीवन बाँच्न बाध्य पारिएकोले पितृसत्ताको विरोध गरिएको छ। यसरी लैङ्गिक विभेदका आधारमा 'छाउघर' उपन्यास सबल र सफल छ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी: पितृसत्ता, महिला हिंसा, छाउ, देवता, रजस्वला, अभिमान, यौनोच्छेदन, छाउपडी, पिडका, मुख

विषय परिचय

'छाउघर' राजसरगमको सुदूरपश्चिमको छाउप्रथामा केन्द्रित भएर लेखिएको उपन्यास हो। यसमा सुदूरपश्चिमी समाजमा व्याप्त लैङ्गिक विभेदलाई देखाइएको छ। नेपाली साहित्यको इतिहासमा लैङ्गिक विभेदलाई सशक्त र प्रभावकारी बनाउन राजसरगमको विशेष योगदान रहेको छ। उनी सामाजिक यथार्थ, पारिवारिक जीवनमूल्य, छुवाछुत, कुसंस्कार, लैङ्गिक विभेद, जातीय विभेद आदिलाई विषयवस्तु बनाएर उपन्यास लेख्ने उपन्यासकार हुन्। लैङ्गिक विभेद नेपाली समाजको यस्तो विभेद हो, जहाँ पितृसत्ताका र पुरुष चिन्तनका कारण महिलाहरू आर्थिक शोषण, सामाजिक दमन, शारीरिक पीडा, मानसिक यातनाका सिकार बनेका हुन्छन्। प्रशासनिक, राजनीतिक, सामाजिक आदि सबै क्षेत्रमा उनीहरूलाई पछाडि पारिएको हुन्छ। नेपाली समाजमा लैङ्गिक विभेदकै कारण बालविवाह, बहुविवाह, दाइजो प्रथा, देउकी, बोक्सीको आरोप नारीमाथि लगाइदै छाउपडी बार्न कर लगाइन्छ। तेजाव हालेर मुख जलाउनेदेखि बलात्कार गरेर ज्यानै समेत लिइन्छ। लैङ्गिक विभेदकै कारण नेपाली समाजमा नारीलाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार, सम्पत्तिको हक आदिमा निकै कम पहुँच दिइएको छ।

सुदूरपश्चिमका अछाम, बझाङ, बाजुरा, डोटी, दार्चुला, बैतडी, डडेल्धुराका ग्रामीण क्षेत्रमा महिलाहरूलाई रजस्वला हुँदा घरका सरसामान छुन दिइदैन र घरभन्दा केही पर छुट्टै बनाएको घरमा राखिन्छ जसलाई छाउघर वा छाउपडी कुटी भनिन्छ र यो प्रथालाई छाउपडी प्रथा भनिन्छ। सरगमले छाउघर उपन्यासमा १२ वर्षकी बालिकाले छाउघरमा बस्नु परेको पीडा, भागरथीले छाउघरमै सर्पद्वारा डसिएर मर्नु परेको व्यथा र मंगलीले बलात्कार हुनु परेको दर्दनाक कथालाई देखाएका छन्। नेपाली समाजमा पुरुषभन्दा महिलालाई फरक देखाउन विभिन्न कुप्रथा जन्माइएका

र नारीले कहिले छाउघरको यातना भोग्नु परेको, कहिल्यै देउकी बन्नु परेको त कहिल्यै बोक्सीको आरोपमा कुटिनु परेका कुरालाई उपन्यासले समेटेको छ । देउताको रेखदेख गर्ने तर तिनै देउता रिसाउछन् भनेर आफ्ना सानासाना छोरीहरूलाई छाउघरमा मर्न र बलात्कृत हुन छोडिदिने सुदूरपश्चिमी समाजप्रति तीव्र व्यङ्ग्य गरिएको छ । १२ वर्षे बालिकाले आफू छाउ (रजश्वला) हुदाँ घरमा राख्ने भए मात्रै घरभित्र पस्ने कुरा गर्दा उनका बाजेले देउता रिसाउने डरले त्यसो गर्न मानेको देखिदैन बरु तँलाई घर पस्न दिन्न जा भनेर कला (म पात्र) लाई भनेपछि १२ वर्षे कलाले आफ्नो देउतालाई नै पाल्नुहोस् म बस्दिन यस्तो घरमा भनेर पुरुष समाज र उनीहरूले बनाएको कुप्रथाको विरोध गरेर त्यहाँबाट नफर्किने गरी हिडेको कुरा उपन्यासमा देखाइएको छ । सुदूरपश्चिममा अन्धविश्वास र पुरुष अहमताका कारण जन्मेको छाउपडी प्रथा र त्यसले त्यहाँका नारीले भोग्नु परेको पीडाको चिरफार गर्न २०७३ सालमा छाउघर प्रकाशित भएको देखिन्छ । यस उपन्यासमा सम्बन्ध, विश्वास, पीडा, संघर्ष, संस्कार, साहस, अस्तित्व, विद्रोह, लैङ्गिक विभेद, लगायतका अनगन्ति कुरा समेटिएको छ । यहाँ भने छाउघर उपन्यासलाई लैङ्गिक विभेदका आधारमा व्याख्या, विश्लेषण र अध्ययन गरिएको छ ।

अध्ययनका समस्या र उद्देश्य

'छाउघर' उपन्यास एक महत्वपूर्ण प्राज्ञिक लेखनको विषय हो । जातीयता, कुसंस्कार, कुरीति, अन्धविश्वास आदि चिन्तनमा आधारित भएर लेखिएको भए तापनि लैङ्गिक विभेदका आधारमा छाउघर उपन्यास सबल र सफल देखिन्छ । छाउघर उपन्यासमा लैङ्गिक विभेद कसरी प्रकट भएको छ, भन्ने जिज्ञासा नै यस अध्ययनको मुख्य प्राज्ञिक समस्या हो जसको समाधानको लागि निम्न जिज्ञासाहरू निर्माण गरिएका छन् ।

क) 'छाउघर' उपन्यासमा लैङ्गिक विभेदलाई के कसरी देखाइएको छ ?

ख) 'छाउघर' उपन्यासमा पितृसत्ताको विरोध कसरी गरिएको छ ?

उपयुक्त मूल समस्या र प्राज्ञिक जिज्ञासाको समाधान गर्नु नै यस लेखको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

विश्लेषण विधि

प्रस्तुत लेखलाई गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा संरचित गरिएको छ । उपन्यास लैङ्गिक विभेदमै आधारित देखिन्छ । २१ औं सताब्दीमा पुग्दा पनि नारीलाई जबरजस्ती बोकाइएको विभेदमय जीवनको चित्रण यहाँ गरिएको छ । छाउघर उपन्यासलाई लैङ्गिक विभेदका आधारमा व्याख्या, विश्लेषण गरिएको छ भने यसमा निगमनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

अध्ययन विधि तथा सामग्री सङ्कलन

प्रस्तुत लेखका लागि पुस्तकालयबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसमा लैङ्गिक विभेदका बारेमा लेखिएका पुस्तकहरू र छाउघर उपन्यासलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा र अन्य सामग्रीलाई द्वितीय सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । सामग्रीको सङ्कलन आगनात्मक विधिबाट गरिएको छ । निगनात्मक विधिबाट सैद्धान्तिक पक्ष र उपन्यासको विविध सन्दर्भको खोजी गरिएको छ ।

अध्ययनको सीमाङ्कन

'छाउघर' उपन्यासमा केन्द्रित हुनु यस लेखको कृतिगत सीमा हो भने लैङ्गिक विभेदको खोजी गर्नु सैद्धान्तिक सीमा हो । लैङ्गिक विभेदभित्र पनि लैङ्गिक हिंसा र पितृसत्ताको विरोधको मात्र अध्ययन गर्नु विषयगत सीमा हो । प्रस्तुत छाउघर उपन्यासलाई लैङ्गिक विभेदका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

सामान्यतया महिला वा पुरुष विरुद्धको भेदभाव भन्नाले महिला वा पुरुष भएका कारण व्यक्ति वा नागरिकलाई समान रूपमा प्राप्त हुनुपर्ने हक उपभोग गर्न नपाउने गरी लगाइएको बन्देज भन्ने बुझिन्छ। लैङ्गिक विभेदभावले पुरुष र महिलाबीच गरिने फरक फरक व्यवहार समेतलाई बुझाउँछ। यस सम्बन्धी राजेन्द्र खनालको विचार यस्तो रहेको छ, “पितृसत्तात्मक एवं अन्य मूल्य मान्यतामा आधारित रहेर महिला विरुद्ध गरिने व्यवहार नै भेदभाव हो” (२८)। महिला भएकै नाताले महिलामाथि गरिने दमन, शोषण, अन्याय, अत्याचार, यौन हिंसा, मानसिक पीडा आदि लैङ्गिक विभेदका उदाहरण हुन्। जन्मदा शारीरिक विभेदबाहेक अन्य विभेद नभएका नारीमा नारीवत् गुणहरू सारा कृतिम र जन्माइएका अर्थात् उनीहरू जन्मिएपछि जवरजस्ती ओढाइएका हुन्। महिला पैदा हुन्छन् बरु उसलाई बनाइन्छ (पाण्डे ५)। यसरी समाजले, संस्कारले, धर्मले महिला र पुरुषमा विभेद ल्याएको हुन्छ। विभेद जन्मजात ल्याइएको गुण होइन। विभेद मूलतः राजनीतिक प्रणालीका रूपमा रहेको हुन्छ र त्यसले नै महिलालाई सामाजिक, आर्थिक लगायतका क्षेत्रमा पछि पार्दै लगेको छ (भट्टराई, सांस्कृतिक अध्ययनको १३६)। यसरी विभिन्न बाहानामा समाजमा महिलामाथि भएको विभेद नै लैङ्गिक विभेद हो। महिला भएकै कारणले महिलाहरू हिंसाको सिकार बनेका हुन्छन्। सामाजिक हिंसाहरूमध्ये लैङ्गिक हिंसा दमनको अर्को रूपमा रहेको छ र यसले लैङ्गिक अधीनस्थतालाई बुझाउँछ (भट्टराई, आधुनिक नेपाली ६)। पितृसत्तात्मक समाजमा महिलामाथि विभिन्न किसिमका हिंसा हुने गर्दछन्। भ्रूणहत्या, शिशुहत्या, बोक्सीको आरोप, सतीप्रथा, यौनच्छेदन, बलत्कार, यौनजन्य हैरानी, मानसिक यातना, कुटपिट, रजस्वलाका समयका व्यवहार आदि घटनाहरूले महिलामाथिको हिंसालाई प्रष्ट्याउँछ। अन्यत्र कतै शक्तिशाली हुन नसकेको पुरुष पनि आफ्नो वृत्तका महिलाका अगाडि भने शक्तिशाली रहेकै हुन्छ (त्रिपाठी ९६)। अरु काम केही गर्न नसक्ने पुरुषले श्रीमती कुटेर पुरुषार्थ देखाउने नेपाली समाजको विडम्बना रहेको छ। नारीमाथि दमन शोषण, अन्याय, अत्याचार गरेर ठूलो भइन्छ भन्ने सोच उनीहरूले पारिवारिक र सामाजिक संस्कारबाटै पाएको देखिन्छ।

लैङ्गिक विभेद पुरुष र महिलाकाबीच गरिने भिन्न व्यवहार हो। आफूलाई माथि देखाउन पुरुषले कुनै कसर छोडेको देखिदैन। पितृसत्तात्मक समाजका कारणले विश्वमा अधिकांश समाजका पुरुषले महिलामाथि अनेकौं दुर्व्यवहारहरू गरिरहेकाले लैङ्गिक हिंसा भनेको महिला हिंसाको पर्याय बनेको देखिन्छ। लैङ्गिक विभेदसम्बन्धी रमेशप्रसाद भट्टराई आफ्नो मत यसरी व्यक्त गर्दछन्, “पुरुष र महिलामा सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक व्यवहारमा गरिने भिन्नताका आधारमा समाजमा लैङ्गिक विभेद जन्मेको हो” (सांस्कृतिक अध्ययनको १३५)। महिला र यौनिक अल्पसंख्यक माथिको भेदभाव समाजका राजनीतिक, अर्थ, राष्ट्रियता शिक्षा, स्वास्थ्य, कानून, विवाह, परिवार लगायत मानव अधिकारका क्षेत्रमा पनि देखिएको छ। यसरी विभेद मूलतः राजनीतिक प्रणालीका रूपमा रहेको पाइन्छ र त्यसले नै महिलालाई सामाजिक, आर्थिक लगायत क्षेत्रमा पछिपार्दै गएको देखिन्छ। लैङ्गिक विषयमा जेजति कुरा उठे पनि विभेदको अन्त्य भने भएको देखिदैन। महिलाहरूलाई अभिसम्म पनि पुरुष सरह व्यवहार र अवसर दिइएको पाइँदैन। सामाजिक न्यायका खोजीमा भएका आन्दोलनले भेदभावको अवस्थामा कमी ल्याए पनि लैङ्गिक भेदभाव अहिले पनि संसारकै मुख्य मुद्दा भएको छ।

लैङ्गिक विभेदका आधारमा छाउघर उपन्यासको विश्लेषण

प्रस्तुत ‘छाउघर’ उपन्यास लैङ्गिक विभेदको प्रयोग गरी लेखिएको छ। यसमा १२ वर्षकी कलालाई रजश्वला हुँदा जवरजस्ती छाउगोठमा राखिएको छ। त्यही उसले डरसँग सामना गर्न

सिकेकी छ। भागरथी दिदीको सर्पले टोकेर मृत्यु भएको देखेकी छ, रुपा भाउजूको जत्काल पनि उसले त्यही देखेकी छ, बाजेको देउता, समाजको अन्धविश्वास, महिलामाथिको पुरुष मानसिकता, छाउको पौराणिक र वैज्ञानिक आधार अनि एकान्त बस्नुको कारण सब त्यही थाहाँ पाएकी छ। अन्ततः परम्परा र परिवारसँग विद्रोह गरेर ऊ घरबाट निस्केकी देखिन्छ। महिनावारी हुँदा गोठमा २२ दिन कटाएकी १२ वर्षकी बच्चीमा उमेरले ल्याएको परिवर्तन, दुःखको सामना गर्न सक्ने क्षमता अनि पुरुषसत्ताप्रति विद्रोह गर्न सक्ने आँट र शाहस छाउघर उपन्यासमा देखाइएको छ। यस लेखमा लैङ्गिक विभेदभित्रका लैङ्गिक हिंसा र पितृसत्ताको विरोधको अध्ययन गरिएको छ।

लैङ्गिक हिंसा

सार्वजनिक वा निजि जीवनमा लिङ्गको आधारमा कसैप्रति शारीरिक मानसिक वा यौनजन्य क्षति वा पीडा पुर्याउने कार्यहरूलाई लैङ्गिक हिंसा मानिन्छ। लिङ्गको आधारमा हुने कुनै पनि प्रकारको अपमानजनक, पीडाजन्य वा धम्कीपूर्ण व्यवहार, दवाव, करकाप वा स्वच्छाचारी रूपमा महिला, पुरुष वा तेस्रो लिङ्गीलाई स्वतन्त्रताको उपभोग गर्नबाट वञ्चित गर्ने कुनै पनि कार्य यसभित्र नै परेका हुन्छन्। हिंसासम्बन्धी अनुसिला भट्टराई यसो भन्छिन्, “लैङ्गिक हिंसाको तथ्याङ्कमा निसन्देह महिला हिंसाको तथ्याङ्क बढी छ” (भट्टराई १)। उनका अनुसार महिलाहरू नै बढी हिंसाको सिकार भएका हुन्छन्। उनको यो मत स्वीकारयोग्य देखिन्छ। नेपाली समाजको वास्तविक अवस्था पनि यस्तै पाइन्छ। महिला भएकै कारण राज्यले बनाएको कानून, सामाजिक परम्परा, पितृसत्तात्मक मूल्य मान्यता, महिलामाथि हुने यौनजन्य हिंसा यी सबै महिला हिंसा अन्तर्गत पर्दछन् (हुङ्गना १)। उनका अनुसार राज्यले नै नारी, पुरुषका लागि फरक कानून बनाएका छन्। राज्यद्वारा बनाइने कानून नै नारी पुरुषका लागि विभेदकारी बनेको यथार्थता उनको भनाइमा पाइन्छ। आदर्श समाजका सम्पादकका अनुसार नेपालमा महिलामाथि अन्याय परापूर्व कालदेखि नै हुँदै आएको पाइन्छ (१)। घरको काममा सीमित राखिनु, पुरुषको खेलौनाका रूपमा लिइनु, वाक् स्वतन्त्रताबाट समेत वञ्चित गरिनु, रजश्वला भएको बेला देउता रिसाउने बाहानामा छाउगोठमा राखिनु जस्ता कार्यले नेपाली समाजमा भएको लैङ्गिक हिंसालाई देखाएको छ। आदर्श समाजका सम्पादक लेख्छन्, “हिंसा भनेको एक व्यक्तिले अर्को व्यक्तिलाई दिइने यातना, पीडा, दुःख र अपमान हो। यो शारीरिक, मानसिक, आर्थिक, यौन जन्य जुनसुकै पनि हुन सक्दछ” (१)। हिंसा जोसुकै माथि पनि हुन सक्छ तर नेपाली समाजमा पुरुषको तुलनामा महिला नै हिंसाको सिकार बनेका देखिन्छन्। ‘छाउघर’ उपन्यासमा महिलाहरूले विभिन्न किसिमका हिंसाको सिकार हुनु परेको पाइन्छ। यस उपन्यासमा श्रीमान्बाट भएको लैङ्गिक हिंसालाई यसरी देखाइएको छ :

फुपाजुसँग सुतिरहेको रात नै छाउ भएकी रहिछिन् फुपू। छाउ हुँदा त फुपाजु पैतिस वर्षका रहेछन्। विहेको पहिलो रात साथै सुत्न लाग्दा छाउ भएकी रहिछिन्। नछुनी भई भनेर फुपाजुले बाहिर गोठमा ल्याएर पिड्का उठ्ने गरी पिट्नु भएछ। हातै भाँचिदिएछन्। उनका हातका औँलाले कुम छुल्छन् अझै पनि। काम्रो बाँधेर सन्चो बनाएको हात के पुग्न कुममा ! धन्न सन्चो भएछ। (१२७)

पुरुष भएको अभिमानले नारीमाथि जे गरे पनि हुन्छ भन्ने मानसिकता नेपाली पुरुषमा देखिन्छ। यहाँ पनि विहे गरेको पहिलो रात नै श्रीमती महिनावारी भएको र आफ्नो यौन इच्छा पूरा गर्नसकेका कारण श्रीमान्ले गोठमा लगेर पिड्का उठ्ने गरी पिट्का छन्। आफ्नो घर छोडेर श्रीमानमै समर्पित हुन गएकी ती बालिकाको पुरुष अभिमानले हातै भाँचिदिएको छ। उपचार नपाएर उनको हात पछिसम्म पनि कुमसम्म पुगेको देखिदैन। अभिमानी पुरुषले त्यही दिनदेखि उसलाई छोडेर अर्को विहे गरेर बसेको हुन्छ। घरका मान्छेले पनि ३५ वर्षको प्रौढ पुरुषसँग १२-१३ वर्षकी

बालिकाको विहे गरिदिएका छन् । नारीलाई मान्छे नै नठान्ने उनीहरूलाई जे गरे पनि हुन्छ भन्ने पुरुष मानसिकता हाम्रो समाजमा अभै देखिन्छ । घरमा छुन हुन्न भनेर छाउघरमा राखिएका नारीमाथि नै आडम्बरी पुरुषहरूले बलत्कार गरेको पाइन्छ । छाउगोठमा भएको महिला हिंसालाई यहाँ यसरी देखाइएको छ :

कपाल लुछेर जोरको थप्पड हान्यो मलाई । आत्तिदै नाकमुख नै थुन्न थाल्यो । भयभरको बल लगाएर हातमा टोकीदिएँ । मेरा गाला चडकायो । हुत्याइदियो भित्तातिर मलाई । कच्याककुचु भएर थुप्रिएँ । टाउँको ठोकिएर रुन थाले । अनि त्यो मान्छेले दिदीलाई अचेट्न थाल्यो निर्दयी भएर । मेरो त होस हवास उड्न थाल्यो । चिच्याउदै फुत्त बाहिर हाम फाले । (१५५-१५६)

नेपाली समाजमा पुरुषहरूले संस्कार पनि आफू अनुकूल निर्माण गरेको पाइन्छ । महिनावारी भएको बेला घर बस्ना देउता रिसाउने वाहानामा अलग्गै छाउघर बनाएर राख्ने र राति राति त्यही गएर उनीहरूको शरीरमाथि जवरजस्ती खेलेर आफ्नो यौन प्यास मेटाउने गरेको देखिन्छ । यहाँ छाउगोठमा रहेकी कलामाथि बलत्कारको प्रयास हुँदा हातमा टोकी दिएर बाँच्ने प्रयास त गरेकी छ तर उसको गालामा चडकाएर, हुत्यान्छ र छाउघरमै सुतेकी मंगलीको शरीरमाथि आफ्नो प्यास मेटाएर निर्धक्क त्यही समाजमा त्यो पुरुष छाति फुलाएर बाँचेको देखिन्छ । जवरजस्ती करणी भएकी मंगली भने जीवनभर कलङ्कित भएर बाँच्नु परेको छ । छाउघरमा दिनहु यौन हिंसा भइरहेको थाहा पाए पनि महिलालाई घरमै सुत्न पुरुष अभिमानले दिइको देखिदैन । यसरी निर्दयी पुरुषहरू महिलामाथि दिनहु हिंसा गरिरहेका देखिन्छन् । संस्कार र देउता रिसाउने नाममा जवरजस्ती छाउघर सुत्न पठाइएका नारीहरूको सर्पको टोकाइबाट मृत्यु भएको कुरालाई यसरी देखाइएको छ :

दिदीको अवस्था देखेर फुपू नै शिथिल भइन । भागरथी दिदीको मुखभरि गाँज आएको थियो । सावुनको गाँजजस्तो । आँखा पिल्लिक परेका थिए । उनको छेवैमा मेरो नाडीजत्रै गोमन सर्प सुतेको थियो । फुपूले त्यो गोमन सर्पलाई जहाँको त्यही मारिन् । पुच्छर समाएर प्वालबाट बाहिर खसाइन । डरले लुगलुग कामै त्यसभन्दा ज्यादा दिदी बेहोसिएको रात देखेर आत्तिएँ । (९०)

जंगलको बीचमा छाउघर बनाएर त्यही सुत्न बाध्य पारिएकी भागरथीको सर्पको टोकाइबाट मृत्यु भएको छ । भागरथी जस्ता थुप्रैले विभिन्न वाहानामा ज्यान गुमाए पनि पुरुष अभिमानका कारण उनीहरूलाई घरमा सुरक्षितसँग बस्न दिएको भने देखिदैन । सर्पले टोकेर मरुन, बाघले खाउन वा मान्छेले नै लुटून् तर घरमा बस्ने अनुमति कुनै महिलाले पाएको देखिदैन । छाउ हुँदा मृत्युको मुखमा उनीहरूलाई जवरजस्ती धकेलेको देखिन्छ । यौन हिंसा, सर्पको टोकाइद्वारा मृत्यु जस्ता डर लाग्दा कुरा छाउघरमा देखेर अबदेखि त्यहाँ बस्न नजाने घरमै बस्न दिनु पर्ने कुरा कलाले गर्दा उसमाथि उसकै बाजेले गरेको हिंसालाई यहाँ यसरी देखाएको छ :

बज्यैले भने फकाउन थालिन तर अचानक बाज्येले एक थप्पड कसेर हाने मलाई । जोडजोडले फतफताउन थाले, त्यसी पाइग्याले मुलाई देउपितृगा कस खा भन्या । देउपितृ क्या हो था छ तुलाई ? यैको विद्या कस जसो हो देउपितृ । यो मेरो धर्म नाश अर्न खोज्दया । यो मु माद्य बट्टिन्या, यइखिं त ? बाज्ये त जरजरिएर भ्रमिन् थाले । (२०५)

१२ वर्षकी कलाले छाउघरमा २२ दिन कष्टपूर्ण रूपले विताएर घर आउँदा आफ्ना बाज्येलाई अबदेखि छाउघर नपठाउने आफ्नो भगवान्को कसम खान आग्रह गरेकी छ । कलाको बाज्येको

पुरुष अभिमान र हिंसालु प्रवृत्तिले कलाको गालामा थप्पड बजेको देखिन्छ। यस्तै निरिह महिलामाथि हिंसा गरेर, उनीहरूलाई दवाएर, दमन र शोषण गरेर पुरुष आफूले जितेको सम्झन्छ। आफ्नो नातिनीको दुःख भन्दा, एउटा मान्छेको ज्यानभन्दा उनलाई आफ्नो धर्म ठूलो लागेको छ। उनका लागि मान्छे मर्नु भन्दा भगवान्को कसम खानु ठूलो पाप देखिन्छ। यहाँ उनले धर्म, संस्कृतिको नाममा कलालाई गाली मात्रै गरेका छैनन्, थप्पडनै वर्षाएका छन्।

नारीको स्वतन्त्र अस्तित्व स्वीकार नसक्ने नेपाली समाजका पुरुषले महिलामाथि विभिन्न हिंसा गरी आफूभन्दा सधैँ तल राख्ने प्रयास गरेको देखिन्छ। कलाकी फुपूको विहेको पहिलो रातमै उनका श्रीमान्द्वारा हात भाचिने गरी कुटिनु परेको छ। मंगलीले छाउघरमै यौन हिंसाको सिकार बन्नु परेको छ। भागरीले छाउघरमै सर्पको टोकाइबाट मर्नु परेको छ। कलाले एकातिर पुरुषको यौनजन्ने व्यवहार सहनु परेको छ भने अर्कोतिर बाजेको डटाइ र पिटाइ खानु परेको छ। धेरै जसो महिलाहरू घरबाटै हिंसाको सिकार बनेका देखिन्छन् भने उनीहरूलाई यी हिंसा सहन समाज र संस्कारले बाध्य पारेको पाइन्छ। यसरी यस उपन्यासका नारी पात्रहरू कही न कही, कसै न कसैबाट लैङ्गिक हिंसाको सिकार बनेका देखिन्छन्।

पितृसत्ताको विरोध

शक्ति र पहुँचको केन्द्र पुरुष छन् र हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता व्याप्त भएको समाजलाई नै पितृसत्तात्मक समाज भनिन्छ। पितृसत्तात्मक समाजमा महिलाको व्यक्तिगत र सार्वजनिक जीवनमाथि पुरुषले विभिन्न तरिकाले हस्तक्षेप गरिरहेको देखिन्छ। पुरुषले महिलामाथि जबरजस्ती लादेका कुप्रथा, कुपरम्परा जस्ता कुराको विरोध गर्नुलाई नै पितृसत्ताको विरोध मानिएको छ। यसमा महिलाले पुरुष समान भइ बाँच्न पाउनु पर्ने कुरामा जोड दिइन्छ। पितृसत्ताले पुरुषलाई यति कठोर बनाएको छ कि उनीहरू खुलेर आफ्ना भावना अभिव्यक्त गर्न सक्दैनन्, रुन पनि सक्दैनन्। यसो गरेर पुरुष मर्द हुँदैन (भसीन १)। भसीनले पुरुषले आफ्ना विचार व्यक्त गर्न नसकेको देखेपनि आफ्नो इच्छा भरपूर पूरा गरेको र पुरुष सोचका कारण नारीमाथि हिंसा गरेको देखिन्छ। समाजको आर्थिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक ढाँचाका आधारमा पितृसत्तालाई प्रबल पारिएको हुन्छ (भट्टराई ५)। पितृसत्तालाई सबैतिरबाट संरक्षण गरिएको हुन्छ तर नारीहरूलाई भने सबैतिरबाट कमजोर बनाउदै लगेको पाइन्छ। बलत्कारजन्य हिंसामा हिंस्रक पुरुषले महिलालाई भोगको साधन सम्झन्छ र यसलाई पितृसत्ताले सामाजिकरण पनि गरेको पाइन्छ। सत्ता त्यस्तो अवधारणा हो जसमा महिला र पुरुष दुवै सामाजिक र सांस्कृतिक रूपमा परम्परागत भूमिका निर्माणमा अभ्यस्त भएका हुन्छन्। १२ वर्षको उमेरमा रजस्वला भएकी कलालाई जंगलको बीचमा भएको छाउघरमा एकलै बस्न पठाएपछि उसको मनमा नेपाली समाजको कुप्रथा र कुसंस्कार अनि पुरुषसत्ताप्रति यसरी विरोध जागेको देखिन्छ :

कुप्रथाको भ्रूयाली खोलामा बगाइदिन मन लागेको थियो। कुरीति र अन्धविश्वासविरुद्ध बाज्येबज्यैको कान फुक्न मन लागेको थियो, बाज्येले पैसा दिएर भाइको कान फुके जसरी। यो परम्परा र चालचलन छान्न मन लागेको थियो तोरी र मुसुरो छाने जसरी यिनको चेतमा आगो सल्काउन मन थियो, घूर्यान सल्काए जसरी। (१९३)

नेपाली समाजमा जति पनि कुसंस्कार र कुप्रथा बनेका छन् सबै महिलाका अहितमा बनेका छन्, तिनीहरूको असर पुरुषमा कही कतै देखिदैन। देउकी, छाउपडी, सती, बोक्सी आदि सबै प्रथा महिलाका हित विरुद्धमा बनेका देखिन्छन्। एकलै कहिल्यै नसुतेकी १२ वर्षे कलाले रजस्वला हुँदा जंगलको बीचमा २२ दिन बिताउन परेपछि उसको मनमा यी कुप्रथा, अन्धविश्वासलाई जलाएर खरानी बनाइ दिने विद्रोह जागेको पाइन्छ। उनलाई यस्तो परम्परा र चलन रोज्न मन लागेको छ

जहाँ सबै बराबरी भएर बाँचन पाऊन् । उनलाई यो समाजका पुरुष सोच जसले विभिन्न वाहानामा महिलामाथि विभेद गरेको छ, आगोले त्यो सोच धुर्यान सल्काए जसरी सल्काइ दिन मन लागेको छ, नेपाली समाजको छाउपडी जस्तो कुप्रथालाई र देउता रिसाउने डरले आफ्ना छोरी बहिनीलाई मृत्युको मुखमा धकेल्ने जस्ता अन्धविश्वासलाई नदीमा बगाइ दिन मन लागेको छ । पितृसत्तात्मक समाजमा महिलाहरूलाई सधैं पछाडि पारिराख्न शिक्षा पनि त्यही अनुसारको दिएको देखिन्छ । काम नलाग्ने त्यस्तो शिक्षाको कलाले यसरी विरोध गरेकी छ :

सिकाउनु थियो छाउपडी प्रथाको पाठ सिकाएको भए ? यो कुप्रथा हो भनेर बुझाएको भए, यो महिलाको मासिक धर्म भनेर पढाएको भए ? नछुनी हुँदा पनि घरमा नै बस्न मिल्छ भनेर पढाएको भए ? म यो छाउगोठमा आउथिन । यो रगत देखेर चिच्याउँदै दौडिने थिइँन । (१९२)

नेपाली समाजमा महिलाहरू हिंसाको सिकार बनेका छन्, कुप्रथाले जेलिइएका छन् तर स्कुलमा कलेजमा भने यो बारेमा पढाइ भएको देखिँदैन । स्कुलमा छाउपडी कुप्रथा हो, यो महिलाको मासिक धर्म हो, कसैलाई छुँदा कुनै पाप लाग्दैन, घरमा बस्दा देउता रिसाउँदैनन् भनेर पढाएको देखिँदैन । वरु यस प्रथालाई अभै प्रसय दिएको देखिँन्छ । महिनावारी हुने उम्मेर पुग्नु अगावै स्कुलमा यसबारेमा कुनैपढाइ नभएका कारण कला जस्तै हजारौ बालिकाहरू रगत देखेर डराएर चिच्याउने, दौडिने, आत्तिने गरेका देखिँन्छन् । पितृसत्तामा आफू अनुकूल शिक्षा दिने शिक्षा प्रणालीको कलाद्वारा विरोध गरिएको छ । महिलालाई व्यवहारिक जीवनमा काम लाग्ने शिक्षा दिनु पर्ने माग पनि गरिएको छ ।

दुःखद एकाइस रात छाउघरमा काटेर घर फर्किँदा कलाले आफ्नी आमालाई अबदेखि छाउघर नपठाउने भएपछि मात्रै आफू घर आउने कुरा गरेकी छ । आमाले बाजेले नमान्ने हुनाले आउने पर्ने कुरा गरेपछि कलाले यसो भनेकी छ, 'नाई मु आउनेन । बाज्येलाई घरबाट है निकसिदिन्या हुँ' (२००) । उमेर सानै भए पनि छाउघरबाट परिपक्व भएर आएका कलाले आफू छाउघर नजाने वरु बाजेलाई नै घरबाट निकाल्ने कुरा गरेकी छ । आमाले तिमी के बाजेलाई निकालौला वरु बाजे नै तिमीलाई घरबाट निकाल्नु होला भनेपछि निडर हुँदै कलाले यसो भनेकी छ, 'केलाई निकाल्ला मुख, बाजेको घर होकि ? निर्धक्कसित भने' (२००) । मलाई घरबाट किन निकाल्छन्, के यो बाजेको मात्रै घर हो र ? भनेर निडरसँग पितृसत्ताको, कुप्रथाको, कुपरम्पराको, लैङ्गिक विभेदको कलाले विरोध गरेको देखिँन्छ । आफ्नो अभिमान बचाउन, आफ्नो देउता बचाउन, आफू सधैं जित्ने, आफ्नो हैकम र सत्ता सधैं बचाइ राख्ने बाजेले रजस्वला भएका बेला छाउघर जानै पर्ने कुरा गरेपछि कलामा पितृसत्ताप्रति विद्रोह जागेको छ ; जस्तै : 'पश्चिमको घाम डुब्दै थियो सायद । म भने डुविसकेकी थिएँ मेरो दौडाइमा कतिपछि नफर्किँएर । हेक्का थिएन मलाई, कहाँ दौडिरहेकीछु । तर म दौडिरहे । एकहोरो दौडिरहेँ' (२०६) । रजस्वला भएका बेला घरै बस्ने छाउघर नजाने कुरा गर्दा बाजेले नमानेपछि कलामा बाजेको पितृसत्ताप्रति, उनको अभिमानप्रति, अरुलाई मान्छे नदेख्ने, अरुको दुःख नदेख्ने मानसिकताप्रति विद्रोह जागेको छ र उनले परम्परा र परिवारसँग विद्रोह गरेर घर छोडेको देखिँन्छ ।

छाउगोठमा महिलालाई सर्पले टोकेर मर्दा पनि, यौन हिंसाको सिकार हुँदा पनि, घर चुहेर रातभरि सुत्न नपाउँदा पनि, ज्वरो आउँदा पनि छाउगोठमा पठाउने पर्ने पुरुष मानसिकताप्रति कलाको मनमा विद्रोह जागेको देखिँन्छ । उनले नेपाली समाजका कुप्रथा, अन्धविश्वास र कुरीतिलाई खोलामा बगाउन चाहेकी छन् । महिलालाई स्कुलमा व्यवहारिक जीवनमा काम लाग्ने शिक्षा नदिएकोमा यस्तो शिक्षा प्रणालीको पनि उनले विरोध गरेको देखिँन्छ । बाजेको देउता घरमा नभएको भए आफू घरमा बस्न पाइने जानेर उनले देउताको पनि विरोध गरेको पाइन्छ । नारीलाई कमजोर र आफ्नै दासत्वमा जीवन

जीउनु पर्छ ठान्ने पुरुष मानसिकताको चिरफार पनि उपन्यासमा गरिएको छ। कथित नारी आदर्शको पर्खाल नाघ्न नसकी नाम मात्रको जीवन बाँचिरहेका समाजका आम नारीहरुभन्दा नितान्त पृथक चरित्रकी नारीका रूपमा कला देखिन्छे। कलामा विद्रोह नै अस्तित्वप्राप्तिको शक्ति हो भन्ने आभास पाइन्छ। यसरी सधैँभरि नारीमाथि मनपरी शासन लाद्न खोज्ने समाजको पितृसत्तात्मक रीतिचलनप्रति चरम वितृष्णा जाहेर गरी यस्तो सत्ताले उब्जाएका विभेदप्रति कलाको विरोध र विद्रोह यस उपन्यासमा देखाइएको छ।

निष्कर्ष

'छाउघर' उपन्यास सुदूरपश्चिममा महिलाले रजस्वला हुँदा अलग्गै घरमा वा गोठमा राख्ने छाउप्रथालाई केन्द्रमा राखी लेखिएको छ। छाउघरमा कसैले सर्पको डसाइवाट मर्नु परेको त कोही यौन हिंसामा परेको देखिन्छ। महिलाहरु मरे पनि, उनीहरुको अस्तित्व लुटिए पनि घरमा राखे देउता रिसाउने बाहना बनाएर मृत्युको मुखमा धकेल्ने पुरुष मानसिकताको विरोध गरिएको छ। रजस्वला भनेको महिलाको मासिक धर्म र प्रकृतिको देन भएकोले यस्तो बेला घरमै बस्न पाउनु पर्ने कलाको माग देखिन्छ। गाई, भैँसीको चिन्ता गर्ने सुदूरपश्चिमेली पुरुषले महिलाको चिन्ता मानेको भने देखिदैन। सुत्केरी पनि छाउघर अथवा गोठमा गराउने बच्चाको समेत प्रवाह नगर्ने अनौठो चलनप्रति व्यङ्ग्य र विरोध गरिएको छ। पुरुष मानसिकताले निम्त्याइएका महिला हिंसाको अन्त्य हुनु पर्ने कुरामा उपन्यासले जोड दिइएको पाइन्छ। यस्तो पुरुषसत्ता जहाँ महिलाहरु पुरुषको उत्पीडन, अन्याय, अत्याचार, दमन, शोषणमा रहेर बाँच्न विवश पारिएका हुन्छन् त्यस्तो पितृसत्ताप्रति विरोध अनि परम्परा र परिवारप्रति विद्रोह गर्दै उपन्यासकी मूल नायिका कलाले घर छोडेको देखिन्छ। छाउप्रतिको पुरुष मानसिकताले सुदूरपश्चिमेली समाजमा निम्त्याइएको लैङ्गिक विभेद र त्यसले नारीमा पारेको नकारात्मक असरलाई उपन्यासमा देखाइएको छ।

सन्दर्भसूची

खानाल, राजेन्द्र. *लैङ्गिक समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग*. सनलाइट पब्लिकेसन २०७५।
 हुंगाना, मीरा. "महिला हिंसा के हो." नागरिक २०७६ मंसिर ७।
 त्रिपाठी, सुधा. नारीवादी सौन्दर्य चिन्तन. भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन।
 पाण्डे, ज्ञानू. नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता. नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान २०६९।
 भट्टराई, रमेशप्रसाद. आधुनिक नेपाली उपन्यासको सांस्कृतिक विश्लेषण. भुँडीपुराण प्रकाशन २०७७।
 भट्टराई, रमेशप्रसाद. सांस्कृतिक अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ. भुँडीपुराण प्रकाशन २०७७।
 भट्टराई, अनुसिला. "सवै पुरुष सधैँ दोषी." देशसञ्चार. २०७७ जेठ १३।
 भसिन, कमला. "कोरोना भन्दा खतरनाक पितृसत्ता भाइरस." हिमालखबर. २०७७ वैशाख १६।
 सरगम, राज. छाउघर. फाइनप्रिन्ट बुक्स २०७३।